

FIKİH USULÜ İNCELEMELERİ

İbrahim Kâfi Dönmez

İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr.

İzmir Ödemiş'te 1951 yılında doğdu. 1974'te İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nü ve 1976'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Doktorasını Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde "İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrıntıları" başlıklı teziyle 1981'de tamamladı. 1977'de İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne asistan olarak intisap etti ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne dönüşen bu kurumdaki öğretim üyeliği görevini, emekli olduğu 2010 yılına kadar sürdürdü. 1994-1997 yılları arasında aynı fakültede dekan olarak görev yaptı. 1996'da Marmara Üniversitesi'ni temsilen Üniversitelerarası Kurul üyeliğine seçildi. Dekanlık görevinden ayrılınca bu görevini kendi isteğiyle bıraktı. 1983-1986 yılları arasında Cezayir Üniversitesi, Emîr Abdülkadir Üniversitesi ve Annabe Üniversitesi'nde; 1997-1998 öğretim yılında Malezya Uluslararası İslâm Üniversitesi'nde; 2009-2010 öğretim yılında Frankfurt Goethe Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak görev yaptı. Başlangıcından itibaren *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin fıkıh ilim heyetinde yer alan müellif, uzun süre bu heyetin başkanlığını yürüttü ve İSAM Yönetim Kurulu üyesi olarak görev yaptı. İslâm İşbirliği Teşkilâtı'na bağlı Uluslararası İslâm Fıkıh Akademisi toplantılarına uzman ve Türkiye'yi temsilen üye olarak katıldı. Evli ve üç çocuk babası olan Dönmez, 2010 yılında kurulan İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nin kurucu rektörü olup halen bu görevini sürdürmektedir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 724
İSAM Yayınları 156
İlmî Araştırmalar Dizisi 67
© Her hakkı mahfuzdur.

FIKİH USULÜ İNCELEMELERİ

İbrahim Kâfi Dönmez

Editör: Tuncay Başoğlu

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 40 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 0850
www.isam.org.tr yayın@isam.org.tr

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 14.02.2014 gün ve 2014/03 sayılı
kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Nisan 2014
İkinci Basım: Temmuz 2018
ISBN 978-605-81618-8-7

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Serhat Mah. Alnteri Bulvarı 1256. Sokak No. 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@diyanetvakfiyayin.com.tr
Sertifika No. 15402

Dönmez, İbrahim Kâfi

Fıkıh usulü incelemeleri / İbrahim Kâfi Dönmez ; editör Tuncay Başoğlu.
- 2. bs. - Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

534 s. ; 24 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 724. İSAM Yayınları; 156.
İlmî Araştırmalar Dizisi; 67)

Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-605-81618-8-7

KUR'AN'IN ANLAŞILMASINDA HUKUK FELSEFESİ VE METODOLOJİSİ İNCELEMELERİNİN KATKISI*

İnsanlığın ortak bir meselesi olarak “anlama”, öyle görünüyor ki insanoğlu var olduğu sürece varlığını sürdürecektir. Gülmemiz, ağlamamız, küsmemiz, barışmamız, yeni bir hareket ortaya koymamız çoğu zaman “anlama” faaliyetinin bir sonucudur. Mahkemelerdeki davaların büyük bir kısmı, yazılı veya yazısız bir hukuk kuralının ya da bir sözleşmenin anlaşılıp hayat olaylarına uyarlanmasıyla ilgilidir. Dini bildirimlerin ve kutsal metinlerin anlaşılmasının ise insanlık için apayrı bir önemi vardır. Muhtelif dinlerin bünyelerinde yer alan yüzlerce mezhebin varlık kazanmasında hareket noktası, anlama farklılığı olmuştur. Özellikle inanç konularındaki anlama farklılıklarının ortaya çıkardığı sonuçlar dikkate alınır, anlamının insanlığın gündemindeki yeri daha iyi farkedilir. Bunun açık bir örneğini bütün dünyayı kuşatan iki büyük dinin temel ayrılık noktasına baktığımızda kolayca görebiliriz. Dünyanın hemen her yerine yayılmış ve yayılma iddiası taşıyan iki büyük din Hıristiyanlık ve İslâmiyet’in bağlıları Hz. İsa’nın babasız dünyaya gelmiş olduğu noktasında birleşirler. Fakat bu olayın farklı anlaşılması ve yorumlanması öylesine ciddi sonuçlar doğurmuştur ki, bu iki dini birbirinden ayırt eden temel farklar son tahlilde gelip

.....

* Aslı bir sempozyum bildirisi olan makale *Kutlu Doğum Sempozyumu-2000: Üçüncü 1000’e Girerken İslâm* adlı kitapta (Ankara 2005, s. 85-92) yayımlanmıştır (ed.n.).

buraya dayanmaktadır. Hıristiyanlığın kendi içindeki bölünmelerin de asıl teorik sebeplerinden biri budur.

Kısaca evrenin özüne yerleştirilmiş ilâhî kanunun kaçınılmaz bir sonucu olan “anlama” çabasını, insanlığın bitmez tükenmez serüveni olarak nitelersek mübalağa etmiş olmayız. Dolayısıyla Kur’an’ın anlaşılması konusuna bu açıdan bakmanın, onu anlama faaliyetindeki başarı oranını arttıracak önemli bir etken olduğu da söylenebilir.

Son zamanlarda Kur’an’ın anlaşılmasına öznellik-nesnellik açısından bakma, bu konuda genel olarak dinî metinlerin anlaşılmasına ilişkin yöntemlerden, bilhassa semantik ve hermenötik tetkiklerinden yararlanma ağırlıklı çok değerli araştırmaların yapıldığı, buna karşılık insanlığın kodifikasyon sonrası yaşadığı hukuk metodolojisi sorunları ve bu tecrübenin ortaya çıkardığı fikrî birikim üzerinde fazlaca durulmadığı görülmektedir.

Biz bu tebliğimizde, Batı hukuk çevrelerinin kodifikasyon ürünü köklü kanunlar tarzındaki hukuki metinleri, müslümanların da nasları, özellikle Kur’an’ın hukukî içerik taşıyan ifadelerini anlama uğruna ortaya koyduğu çabalara genel bir bakış yapıp hukuk felsefesi ve metodolojisi incelemelerinin bu konuda taşıdığı öneme dikkat çekmeyi amaçlıyoruz.

Önce, insanlığın hukuk kurallarına ve *kanun* kavramına gösterdiği ilgi ve ayırdığı emeğin tarihçesine girmeksizin, köklü kanunlar yapıp yürürlüğe koymanın ürünü olan yoğun metodik incelemelerin XIX ve XX. yüzyıllarda gerçekleştiğini hatırlamak gerekir. XVIII. yüzyılın sonlarında ilk ürünlerini veren kodifikasyon hareketinin uzun sürmeyen bir tecrübe döneminden sonra kanun tekniği açısından soyut metoda yönelmiş olması, bu incelemelerin gelişim seyri açısından oldukça önemlidir.

XIX. asrın başlarında Napolyon’un hazırladığı Fransız Medenî Kanunu’nun yürürlüğe konmasıyla insanlık için hukuk metodolojisi bakımından yeni bir dönemin başladığı söylenebilir. Tarihî, coğrafi ve sosyal sebeplerle bir süre bu kanun tam ve kusursuz bir hukuk âbidesi gibi görülmüştü. Bu anlayışın uç noktası kanun metnini sihirli bir değnek gibi görmektir. Bu anlayışa dayalı olarak gelişen metodoloji lafız unsuru üzerine bina edilmiş bulunuyordu. Bu yaklaşım “kanunun anlaşılması”nı “yorum”a inhisâr ettirdiği ve yorum faaliyeti

lafızların arasına sıkışıp kaldığı için bir süre sonra bu elbisenin dar gelmeye başlaması da kaçınılmazdı. İşte Fransız Medenî Kanunu çevresinde oluşan *şerhçi ekol* bu sebeple kendi içinde farklı dönemler yaşama zarureti ile karşılaştı. Kanun koyucunun gerçek iradesini (kanunu yaptığı esnada fiilen neyi kastettiğini) araştırmanın yeterli olmadığı görülünce, varsayımsal irade araştırmasına (“Kanun koyucu, incelenmekte olan hukukî sorunla kanunu yaptığı esnada karşılaşmış olsa neyi kastederdi?” sorusuna) yönelindi.

Kara Avrupası’nda, hukuk kuralının “halk ruhu”ndan kopuk düşünülemediği gerekçesiyle kanunlaştırma hareketine karşı çıkan tarihçi ekolün bu çabaları zaferle sonuçlanmamakla beraber, bu anlayış kanunun anlaşılmasına ilişkin yeni metotların geliştirilmesinde etkili olmuştur. Bu ekolün yorum konusundaki temel tezi şuydu: Kanun yürürlüğe konduktan sonra artık doğrudan kaynağı olan kanun koyucudan bağımsız bir varlık kazanır, gelişme yasası ve toplumsal çevrenin etkisi altında yeni bir hayat sürer. Buna göre yargıç, kanunu yorumlarken tarihe ve hukuk kuralının konması sırasında kanun koyucunun kararını etkileyen şartlara bakmalı, böylece kanunu bizzat toplumun hedeflediği yön istikametinde geliştirmelidir. Bir başka anlatımla, kanun koyucunun gerçek iradesini hatta varsayımsal iradesini araştırmak sağlıklı çözümlere ulaştırmaz, kanun koyucunun muhtemel iradesini araştırmak yani “O, yorumu yapan hukukçu veya hâkimi çevreleyen şartlar altında bulunsaydı onu nasıl ifade ederdi?” sorusu üzerinde durmak gerekir.

Bu arada, adalet düşüncesine ve aklın verilerine vurgu yapan yaklaşımları bünyesinde barındıran *idealist akımın* başını *tabii hukuk ekolünün* çektiğini de hatırlamak yararlı olur.

Bir taraftan *şerhçi ekolün* tıkanıklıklarını dikkate alan diğer taraftan da tarihçi ekolün yaklaşımını “Kanun metnini herhangi bir kimsenin kişisel tercihlerine göre doldurabileceği boş bir kap gibi düşünemeyiz” diye eleştiren Gény, hukuk metodolojisinde hâlâ etkileri süren yeni bir ekolün oluşmasına öncülük etmiştir. “Hür ilmi araştırma ekolü” diye tanınan bu ekol önce hukuk kuralının esası ile ona giydirilen elbiseyi iki ayrı öge olarak ele almaya yönelmiş, bunlardan birincisini “ilim” (*la science*), diğerini “(kanun) tekniği” (*la technique*) olarak adlandırmıştır. Gény ilim ögesiyle sadece gözlem ve deneye dayanan bilgiyi değil, aynı zamanda felsefi düşünceye

dayalı bilgiyi de kastettiğinden, idealist düşünceyle realist düşünceyi mezcutmeye çalışıyor, tabii hukuk ekolü ve tarihçi ekolün yanı sıra sosyal gayeci ve sosyal dayanımcı felsefelerden de etkilenmiş bulunuyordu. Dolayısıyla hukuk kuralının aslı ögesinin dört ana gruba ayrılabilir verilerden oluştuğunu düşünüyordu: Reel-tabii veriler, tarihî veriler, aklı veriler, ideal veriler. Fakat bunlar arasında aklı verilerin özel bir önemi vardır. Zira ideal düşünceler, aklın reel ve tarihî veriler ışığında üreteceği kurallar sayesinde yükselip yetkinliğe doğru yol alabilirler.

Öte yandan, Gény hem kanunda her türlü çözümün bulunabileceği ve gerektiğinde *-adalet düşüncesi, hakkaniyet ve toplumsal yarar* gibi kavramların uzağında- mantıkî kıyaslar yoluyla hukukî meselelerin kanuna bağlanabileceği anlayışına sahip olan geleneksel metoda hem de hakkaniyet ve pratik ihtiyaç düşüncesiyle bağdaşır çözümler üretmek üzere akıldan yararlanmayı esas alan fakat son tahlilde her çözümü kanunun kapsamına dahil etmeye çalışma noktasında öncekiyle birleşen akılcı metoda karşı çıkmış oluyordu. Onun önerilerinin temelinde, kanunun yanı sıra ona paralel olarak işleyen hukukî değere sahip kaynakların geçerliliğini kabul etme ve özellikle ichtihadın önemine vurgu yapma fikri yatmaktaydı.

Hukuk felsefesi incelemelerinde yukarıda bir kısmına işaret edilen düşünce akımları değişik açılardan yapılan taksimlere göre farklı gruplar içine alınabilmekte ise de, konumuz bakımından önemli olan, kanunun anlam bakımından uygulanması ve özellikle yorum konusunda insanlığın yaşadığı tecrübelerin ana kesitlerini görebilmektir. Buna göre, anılan hukuk metodolojisi probleminin hukukun mahiyetine ilişkin bir bakış açısıyla incelenmesi halinde şöyle bir durumla karşılaşılacaktır: Bu konuda ortaya çıkan teori ve doktrinler üç ana eğilim altında toplanabilir. Bunlardan birincisi hukuk kuralının dış görünümünü esas alan *formalist doktrinler*dir ki bunlar hukuk kuralının varlığını, onu yürürlüğe koyan otoriteye bağlama noktasında birleşirler. İkinci eğilimdekiler hukuk kuralının şekline değil, özüne önem verilmesi gerektiğini savunurlar. Bu gruptaki hukukçulara göre hukuk kuralını meydana getiren menşee yani gerçek kaynaklara inilmeli, bunlar felsefî ve sosyolojik bir tahlile tâbi tutulmalı, hukuk kuralının oluşmasını ve gelişmesini etkileyen toplumsal faktörler keşfedilmelidir. Kısacası bu doktrinler hukuku

topluma bağlamaktadırlar. Fakat bu gruptakilerin bir kısmı bu “öz”ü adalet düşüncesi ve insan aklının ürettiği idealler olarak, diğer bir kısmı ise gözlemlerle belirlenen ve deneyle desteklenen pozitif gerçekler olarak açıklarlar. Üçüncü eğilim ise sağlıklı anlama ve yorumlamanın hem özü hem de şekli birlikte dikkate almakla mümkün olacağını savunur. Yorumu etkileyen unsurlardan hangisine ağırlık verilmesi gerektiği hususundaki görüş ayrılıkları ve yorum konusunda geliştirilen metotlar arasındaki farklar bir yana, günümüzde insanlığın genel tercihi üçüncü eğilim istikametindedir.

İslâm bilginleri ise Kara Avrupası'nda köklü kanunlar yapılmasını takiben ortaya çıkan metodik sorunların benzerleriyle daha İslâm'ın ilk döneminde naslardan hüküm çıkarma faaliyeti sırasında karşılaşmaya başlamışlar ve akademik şartların oluşmasıyla birlikte bu sorunların çözümü için geliştirilen metotların teorik planda ele alınması cihetine gitmişlerdi. Şu halde *fıkıh usulünün*, esas itibarıyla İslâm muhitinin anlama problemine sağlıklı çözümler getirme kaygısından kaynaklanan ve bu muhitin şer'î amelî konularda nasların “nasıl” anlaşılması gerektiği sorusundan hareketle oluşturduğu problematikle ilgili fikrî mesainin ortaya çıkardığı bir ilmi disiplin olduğunu söylemek herhalde yanlış olmaz. Fıkıhî bir meselenin çözümlenmesinde Kur'an ve Sünnet dışında kendisinden yararlanılabilecek delillerin belirlenmesi ve bunların teorisinin ortaya konmasının da gerçekte nasların anlaşılması faaliyetinin dışında sayılması mümkün değildir. Tabii ki metodolojinin felsefeden müstağni kalması mümkün olmadığı, hatta onun bir parçası sayıldığı göz önüne alınırsa, fıkıh usulünün gerek hükümlerin temelini oluşturan deliller gerekse hükümlerin amaçlarıyla ilgili “niçin”lerle de meşgul olması kaçınılmaz olacaktır ve öyle olmuştur.

Bir başka anlatımla *fıkıh usulü*, şer'î amelî konularda nasları anlama sanatı olarak niteleyebileceğimiz fıkıhî ve ictihad faaliyetini disipline eden veya fakihin ulaştığı her bir fıkıhî çözümün hesabını verebilmesini kolaylaştıran ve onun dinin iki ana kaynağıyla bağlantısını kurup âdeta sağlamasını yapmaya imkân veren kurallar ilmidir.

Sözlük anlamına ve terim olarak yapılan tanımlarına yer vermeksizin, öz olarak fıkıhî tanıtmak istersek şunu söyleyebiliriz: *Fıkıh* ictihad demektir. Nitekim ilk dönem usul bilginleri fakih deyince müctehidi kastederdilerdi. *İctihadı* da “Şer'î-amelî konularda ilâhî iradeyi

anlama çabasıdır” şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu durumda ilâhî iradenin tecelligâhı olarak naslar ile anlama çabasının istinatgâhı olarak aklî istidlâl, ictihad faaliyetinin iki ana unsurunu oluşturur.

İlk bakışta, fıkıh bilgisi açısından belirli bir yetişmişlik düzeyine gelmiş bir kişinin şer’î-amelî bir meselede anılan iki unsuru yani nasları ve aklî istidlâlî mecederek münasip bir sonuca ulaşması zor görünmez. Fakat ictihad sırf o meselede uygun bir sonuca ulaşmayı değil, bir bütün olarak naslardan çıkarılan sonuçlar arasında, dolayısıyla naslar ile akıl arasında “âhenkli bir bağ” kurmayı hedeflediğinden bu iş görüldüğü kadar kolay değildir. İctihad eden kişiyi (*fakihî*) böyle âhenkli bir bağ kurmaya yönelten temel âmil ise, dayandığı ana kaynağın içerdiği şu çarpıcı iddiadır: “Eğer Kur’an Allah’ın katından gelmeseydi onda pek çok çelişki bulurlardı” (en-Nisâ 4/82). İşte ictihad (*fıkıh*), Kur’an’ın bu ikazı ışığında kendisini tutarlılık açısından sürekli biçimde kontrol etme gereğini hissederek ortaya konan bir faaliyet olagelmıştır.

Hız. Peygamber’in irtihaliyle birlikte ictihad faaliyeti hızlanmış, fakat bir süre -İslâm teşrinin gelişim sürecinin tabii bir sonucu olarak- bu faaliyetin hangi felsefî temellere dayanacağı ve hangi metotlar izlenerek yürütüleceği hususunda kaideler konmasına ihtiyaç duyulmamıştı. Zaman içinde gerek karşılaşılan meselelerin nitelik ve niceliği gerekse teorik tartışma zemininin oluşması ictihadın hangi kaynaklara dayanılarak ve hangi metotlar izlenerek yapılacağı konusunun akademik bir tarz ve üslûp içinde ele alınıp kurallara bağlanması gereğini ve bu meyanda terminoloji sorununu gündeme getirdi. Şâfiî’yi (ö. 204/820) meşhur *er-Risâle*’sini yazmaya sevkeden temel âmil de budur. Kuşkusuz Şâfiî bu teorik tartışmaların başlangıç sınırını değil, gelişme merhalesini temsil etmektedir. İslâm hukuk tarihi hakkındaki bilgiler bu yönde olduğu gibi, onun, eserlerinde değişik meselelerde ilim ehlinin görüşlerine yaptığı atıflar ve eleştiriler de bunu açıkça ortaya koymaktadır.

İşte İslâm’ın ilk iki-üç asrı içinde oluşumunu tamamlayan ve hukuk felsefesinin ve metodolojisinin pek çok meselesini bir arada ve inceliklerine inmek suretiyle tetkik görevini üstlenen, böylece dünya hukuk literatürü içinde orijinal bir ilmî disiplin olarak yerini alan usûl-i fıkıh, başlıca iki konuya sahip bulunuyordu: **1.** İslâm hukukunun kaynakları, **2.** Bu kaynaklardan hüküm çıkarma metotları. Fakat

fıkıh (ictihad) faaliyetinin ürünü olan “hüküm”ün çeşitleri ile ilgili terminolojinin de oluşturulmasına ve her bir fikhî meselenin çözümü esnasında bu açıdan yapılabilecek teorik tartışmaların tekrarının önlenmesine ihtiyaç vardı. Böylece bir taraftan bu ihtiyacın karşılanması, diğer taraftan da hükme konu olan fiil, hükmün muhatabı ve hükmü koymaya yetkili makam ile ilgili temel ilke ve anlayışların belirlenmesi amacıyla “hüküm bahisleri” ana başlığı altında toplanabilecek bir bölüm daha fıkıh usulünün konuları arasına girmiş oldu. Zamanla, “ürün (hüküm)”den söz edebilmek için, “ürün kaynağı”, “ürün elde etme yöntemleri”nin yanı sıra “ürünü elde eden”den de söz etmek gerekir mantığıyla “müctehidde aranan şartlar da (ictihad ve taklid)” genellikle bu ilme katılan konulardan oldu.

Konularına ana hatlarıyla yukarıda işaret edilen usulü'l-fıkhın amacı ve üstlendiği asıl görev ise fıkıh (ictihad) faaliyetinin kendi içindeki tutarlılığının nasıl kontrol edilebileceğine dair kurallar ve teoriler koymaktır. Kur'an ve Sünnet'in fikrî örgüsünü yakalayarak ictihadî çözümler arasındaki âhengi bilfiil kuracak olan kuşkusuz fakihdir. Fakat bu âhengin teorik bir biçimde ifade edilmesi ve ulaşılan çözümlerin gelişigüzel bir şekilde, keyfi olarak elde edilmiş olmayıp metodik bir düşünce ürünü olduğunun ortaya konması usulcünün görevi olmaktadır. İster bir sanatkarın ortaya koyduğu büyük bir mimari eserin bilâhare başkaları tarafından ayrıntılı planlarının çıkarılmasında, ister büyük bir mimari eseri oluştururken sanatkarın mimarlığa ilişkin nazariyattan yararlanmasında bu nazariyat bilgisinin rolü neyse fıkıh usulünün de fıkıh (ictihad) ürünlerini izahtaki veya ortaya koymadaki rolünü buna benzetmek her halde yanlış olmaz.

Fıkıh usulü literatürü hukuk felsefesi ve metodolojisi alanında çok değerli bir fikrî birikimi bünyesinde barındırmakla beraber, ictihad müessesesinin faal olmaması neticesinde bu ilmî disiplinin varlık amacına hizmet edemez bir duruma düşmüş olduğu da bir gerçektir. Bir başka anlatımla, kaynaklarla doğrudan irtibatlı olmayan bir çözüm üretme yöntemi izlenmiş olması gerçeği -ki sebepleri üzerinde farklı görüşler ileri sürülmesi mümkündür- usul incelemelerinin ve fıkıh tefekkürünün Kur'an'ın anlaşılmasına katkısını oldukça zayıflatmıştır. Bütün bunlara rağmen şunu da söylemek gerekir ki, bazı usul eserleri iyi incelenirse bunlarda Kur'an'ın anlaşılması konusunda çok önemli tahlillerin yer aldığı görülür.

Nasların yorumundaki iki ana unsurdan biri olan lafız unsuru üzerinde İslâm âlimlerinin çok geniş bir biçimde durmalarının haklılık sebepleri vardır ve bunun daima lafızcılık (*harfiyyetü'n-nas*) olarak değerlendirilmesi isabetli olmaz. Ezcümle Fransız şerhçi ekolünün gerekçelerine fazlasıyla sahip olması bir yana, bu çerçevedeki incelemelerin daha çok ortak bir ilim dili, bir terminoloji oluşturma, bir de, tutarlı olmayan yorumlara sapılmasını önlemeye çalışma gayesine yönelik olduğu, ayrıca anlama faaliyetinin çok kaygan bir zemine kayması endişelerinden güç aldığı göz ardı edilmemelidir. Fakat lafız unsuru üzerindeki incelemelerin gaye unsurunu ihmal veya terk sonucu doğuran bir boyut kazanmasının, hatta lafız bahislerinde geliştirilen kuralların sihirli değnek gibi görülmeye başlanmasının bu konuda verilen emeklerin heder olmasına yol açabileceği de dikkatten kaçırılmamalıdır. İşte bu ilke ihmal edilmeksizin usul ilminin lafzî yorum bahislerindeki birikiminden yararlanmak gerekir.

İctihad ve kıyas bahislerinde bazı usulcülerin nasların sınırlı, olayların ise sınırsız olduğuna dikkat çekmeye çalışırken, naslara dayalı hükümlerin fikhî ahkâmın bütününe oranla denizden bir avuç su gibi olduğu benzetmesine başvurmaları, nasların yorum sınırlarını aşan boyutuyla anlaşılması konusunda izlenecek metotların mahiyetini yansıtmak bakımından çok önemlidir. Özellikle bazı usul eserlerinde *kıyas (istidlâl)*, *istislâh* ve *istihsan* kavramlarının mahiyetine ilişkin tartışmalara dikkatle bakılırsa, Kara Avrupası'nda son iki asırda ele alınan teşriî iradenin sağlıklı anlaşılmasını temin edecek metot arayışları sırasında karşılaşılan tartışmalarla önemli benzerlikler taşıdığı görülecektir.

“İyi” ve “kötü”yü “mahiyeti itibariyle” (*hasen/kabih li zâtihi*) ve “kendi dışındaki sebeplerle” (*hasen/kabih li gayrihi*) ayırımına tâbi tutup buyruk ve yasakları bu açıdan değerlendiren; Allah katındaki doğrunun tek mi birden fazla mı olduğu, dolayısıyla her icihadın isabetli sayılıp sayılamayacağı meselesini ele alan usul bahislerinin ise Kur'an'ın anlaşılması konusuna önemli katkılar sağlayacak nefis felsefî tahliller içerdiğini burada hatırlamak gerekir.

Kısaca İslâm muhitinin anlama ve yorum konusundaki yaklaşımları ile Kara Avrupası hukuk ailesinin öncülüğünü yaptığı felsefî ve metodik incelemelerin ortaya çıkardığı yaklaşımlar ve her iki muhitin ağır basan tercihleri birbiriyle karşılaştırıldığında bunlar

arasında ciddi paralelliklerin bulunduğu görülür. Her iki muhitte serbest hukuk ekolünün savunduğu tezin ve duyulara dayalı ictihadcılığın fazla rağbet görmemiş olması da bu benzerlikler arasında anılabilir.

Kanunun anlaşılması ve özellikle yorum konusunda kodifikasyon hareketlerini takiben ortaya çıkan ve yukarıda ana hatlarıyla işaret edilen üç ana eğilimin (şekli esas alma, özü esas alma, şekil ve öz arasında sağlıklı bir denge kurma çabası sarfetme), aynı kronolojik sıra içinde üç büyük ilâhî dine hâkim doktrinler için de geçerli olduğunun, ayrıca bunların her birinin içinde bu eğilimleri temsil eden yaklaşımların bulunduğu tespit, tebliğin başında belirtilen ortak serüven teşhisini güçlendirmektedir. Yine şâriin/kanun koyucunun amacıyla birleştirilebilen mesâlih fikrinin yoruma hâkim kılınmasının cazipliğiyle hukukî rölativizm endişeleri arasındaki çekişmenin sürüp gittiğini görmek de bu serüvenin sonsuzluğuyla ilgili teşhise hak verdirir niteliktedir.

Kur'an'ın bir "metin" olarak düşünülmemesi gerektiği yönündeki eğilimin böyle bir bakışı tasvip etmeyeceği düşünülebilir; fakat bu tezin, temelde, lafızcı anlayışın Kur'an'ın sağlıklı biçimde anlaşılmasının önünde oluşturduğu engellere karşı gösterilen tepkinin ürünü olduğu kabul edilirse, burada bu eğilimin haklılık yönünün göz ardı edilmemiş olduğu da söylenebilecektir.

Şu var ki burada önerilen bakışın, Kur'an'ın hukuk kuralları manzumesi yani bir kanun kodu olarak algılanmasının sakıncalarını göz ardı ettiği düşünülmemelidir. Fakat bu, müslümanların, davranışlarının meşruiyetini tayinde Kur'an'ı ana kaynak olarak gördükleri ve tebliğin başında belirtilen anlama serüvenine sağladıkları katkının bu bakışa dayandığı gerçeğini yok sayma noktasına varmamalıdır.

Beşerî yasama metinleri ile vahiy menşeli metinler arasında bazı temel farklılıkların bulunduğu, birincide kanunu uygulayanların sosyal hayattaki gelişim ve değişimleri dikkate alarak kanuna dinamik bir yapı kazandıracak yorumlar yaptıkları ve onun içeriğini zenginleştirdikleri, ikincisinde ise sözün sahibinin farklı konumda olması sebebiyle bunun düşünülmemeyeceği ileri sürülebilirse de, İslâm teşrîfinde nasların ortak amacının kıyamete kadar insanların yararına olanı gerçekleştirmek olduğunun kabulü ve insan gerçeğinden ayrı bir dinî düşünce geliştirilmesine olumlu bakılmamış olması,

nasları anlama faaliyetinin anılan beşerî tecrübeden tamamen farklı bir düzlemde olması gerektiği iddiasının haklılığını ortadan kaldırır. Zira beşerî yaşamada bir kanunun -yukarıda belirtilen bakışla ihtiyacı karşılar halde tutulması için ne kadar çalışılırsa çalışılsın- bir gün ömrünü tamamlaması ve yerine yenisinin konması kaçınılmazdır; İslâm teşrîinde ise müctehid için yegâne yol, insan ve toplum gerçeğinin ortaya çıkardığı sorunlara, teşrî iradenin üzerine bina edildiği temeli ve ana yapıyı koruyarak fakat anlamanın ufuklarını genişleterek çözümler üretmektir.